

Інна Онікієнко

ORCID 0000-0003-4475-9986,

кандидат філологічних наук, доцент

*кафедри української та зарубіжної літератур,
Криворізький державний педагогічний університет*

УТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНСТВА ЯК НАРОДУ ІЗ САМОСТІЙНОЮ КУЛЬТУРОЮ В ДОСЛІДЖЕННЯХ І. ОГІЄНКА ТА ПОВІСТЯХ Г. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА

У статті розглянуто культурологічну працю І. Огієнка «Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу» з позицій представлення у ній ідеї утвердження українства як народу із самостійною культурою. Розглянуто просвітительські ідеї творчості Г. Квітки-Оснoв'яненка та їх трансформацію у громадській та науковій діяльності І. Огієнка.

Ключові слова: Іван Огієнко, Г. Квітка-Оснoв'яненко, українська культура, московські порядки, просвітительський дискурс, християнське моралізаторство.

Постановка проблеми. Дослідження І. Огієнка «Українська культура» пропонувалося студентам Кам'янець-Подільського державного українського університету як курс лекцій, в той час як сам лектор був першим ректором університету. Постать вченого відіграла важливу роль у науковому та культурному відродженні України. Він був натхненним популяризатором української культури й рідного слова. Діяльність у напрямку утвердження ідентичності українства була надто вагомою в перші два десятиліття ХХ століття, вимагала громадянської мужності, непоступливості й переконаності в незнищенності культури наших предків. Подальша інтерпретація культурологічних ідей вченого знаходить відображення в широких верствах українців, які через праці І. Огієнка отримують підґрунтя в обороні свого духовного суверенітету.

На початку ХХІ ст., у час широкомасштабного вторгнення Московії в Україну, ми розуміємо слушність застережень І. Огієнка, розуміємо його наполегливе обстоювання доктрини самобутності української культури, її самодостатності. Право на культурну ідентичність, право на державність український народ виборює сьогодні у важкій боротьбі з московитами своєю кров'ю. Історія української літератури свідчить, що не менш важливо було визначитися щодо питання української самобутності й державності також на початках попередніх століть – ХІХ та ХХ. Співставляючи просвітницьку діяльність І. Огієнка в перші десятиріччя ХХ ст. з місією українських просвітителів початку ХІХ ст., бачимо в цій діяльності багато спільного. Оцінка одного й того самого явища з позицій різних епох створює тло для розуміння не лише минулого в історії культури нашого народу, а й сучасного стану нашої культури.

Наукові студії І. Огієнка з історії української культури активно обговорювались вченими істориками, культурологами, літературознавцями, мовознавцями як у час їхньої появи у світ, так і в сучасному дискурсі.

Д-р історичних наук В. Ляхощкий у статті «Чи є у народу України національна культура? (Дискусія Івана Огієнка тривалістю 85 літ)» аналізує обговорення праці І. Огієнка серед громадських діячів та істориків впродовж всьо-

го XX ст. Зокрема, учений акцентує на тому, що довкола праці І. Огієнка після її публікації 1918 р. розгорнулася справжня полеміка. Вчений подає історію появи книги. Він аналізує негативні рецензії Д. Щербаківського, М. Жученка, В. Науменка на працю І. Огієнка й полемізує з ними з позицій сьогодення. Вказані критики визнали, що найкраще вдалося І. Огієнку висвітлити взаємини між українством та Московщиною, тоді як цілі культурологічні періоди залишилися поза зором митрополита. На противагу цим критикам В. Ляхощкий переконує, що «унікальність І. Огієнка як ученого та ідеолога в тому і виявилася, що він зміг знайти «золоту середину» між прагненням особистого духовного та інтелектуального поступу та завданнями поширення набутків власної культурності на своє оточення» [5]. В означеній статті висвітлюється питання про те, чому «сучасники так одностайно звинувачували І. Огієнка в тенденційності, підтасовуванні фактів, необґрунтованості та емоційності викладу» [5]. Автор статті доходить висновку, що патріотизм і віра були ключовими Огієнковими позиціями, які так дратували критиків першого видання «Української культури».

Друге видання, яке побачило світ 1923 р., було зустрінуте більш прихильно. Рецензенти-історики Василь Біднов та Іван Кривецький представили читачам книгу І. Огієнка як «науково-популярну літературу по історично-культурному самопізнанню української нації», що «облегшує справу національного виховання нашої шкільної молоді». І лише третє видання, здійснене 1992 року, було остаточно визнане всією науковою спільнотою України.

О. Матковський у статті «Значення науково-дослідних студій І.І. Огієнка з історії української культури» розглядає наукову парадигму вченого в царині культурологічних студій та обґрунтовує значущість праці «Українська культура». Дослідник зазначає, що мислення І. Огієнка є масштабним і глобальним: «Він вважав, що українська культура відкрита за своєю суттю, вона поєднує пізнання історичного досвіду рідного народу з усвідомленням його належності до загальнолюдського культурологічного процесу» [6, с.189]. Автор статті виокремив галузі, в яких митрополит бачив значні досягнення нашого народу: у музикології, мовознавстві, літературознавстві, освіті, книгодрукарстві [6, с.191]. Наскрізною думкою, що об'єднує всі розділи книги І. Огієнка, за спостереженнями О. Матковського є та, «що наш народ виявляє себе окремим, своєрідним народом, народом з самостійною культурою» [6, с.192].

У наш час поновилася увага дослідників до діяльності українських провісників, зокрема до постаті Г. Квітки-Основ'яненка. Так, Р. Чопик у статті «Квітка-і-Основ'яненко» з'ясовує значення митця як зачинателя нової української прози, людини, яка не вміщалася в рамки образу простого «обивателя», а «пристрастилася» до рідної мови, до всього українського. Пристрасть, живе почуття, на переконання автора статті, виступають у творах митця ознакою справжності, попри всі спроби розуму приборкати почуття. Сам письменник певний час дослухався до закликів своїх сучасників писати веселе, доки не вступив у конфлікт із самим собою [8].

О. Гончар у статті «“Коногоська відьма”: сучасне прочитання» аналізує суспільну атмосферу початку XIX ст., коли в літературі почала мужніти національна ідея, коли в університетах Харкова патріотично налаштована молодь обурюється засиллям русифікації й коли прозвучали Квітині сміливі виступи проти наступу Московщини на українське суспільство. Дослідник аналізує записи у козацьких «Літописах Квіток», які вели предки письменника. Всі вони вказують на привласнення російськими воеводами українських населених

пунктів, на страждання українців від російських загарбників: «за цими короткими записами ховається велика трагедія України у зв'язку з російською окупацією» [1, с.35]. Такі твори, як «Супліка до пана іздателя», «Салдацький патрет», «Українці» виконували етноохоронну функцію, утверджували національну самосвідомість рідного народу. Повісті «Маруся» та «Конотопська відьма» дослідник розглядає з двох полюсів. Коли «Маруся» захоплювала читачів поетичністю образів, мови, звичаїв, то «Конотопська відьма» вражала сатирою на виродження козацької старшини, яка втратила козацьку честь і громадянську відповідальність, жила бездумно, підкоряючись чужій волі. Значення повісті О. Гончар бачить не тому, що вона заохочує читача розмірковувати над причинами історичного занепаду Української козацької держави.

Необхідними видаються дослідження, у яких би простежувався зв'язок ідей національного відродження України початку XIX ст., висловлених у творах українських письменників-просвітителів, з культурно-просвітницькими ідеями І. Огієнка.

Метою дослідження є визначення ключових позицій просвітницького дискурсу творів Г. Квітки-Основ'яненка та своєрідність їх трансформації в культурно-історичній парадигмі І. Огієнка.

Виклад основного матеріалу. На початку XX ст. українська культура виборсувалася з лабет русифікації, створений в Україні уряд намагався утвердити в усіх галузях суспільного життя українську мову, освіту, історію. Діяльність на посаді міністра освіти УНР впродовж десятиліття (1919-1929) поклала на І. Огієнка велику відповідальність. Він широко прагнув закладати основи української держави, вирішуючи питання про заснування в Україні шкіл та університетів, де викладання буде відбуватися рідною мовою.

І. Огієнко наголошував, що українська культура творилася дуже довгий проміжок часу. Всі творчі сили української інтелігенції були залучені до цього процесу. Окрема важлива роль належить XIX століттю. Попри те, що з кінця XVIII ст. Україна вже була «добре роз'їджена державною нівеліровкою та русифікацією» [7, с.111], її охопив рух національного відродження й вона стала на міцний народний ґрунт. У розділі «Українська культура XIX віку» учений визначає ключові ознаки відродження: перехід письменників на народну українську мову, введення в художню канву творів народних персонажів, що виявило її демократичність. Особливо важливо, що через це «на літературу нашу одразу ж звернули увагу навіть в Європі» [7, с.112]. Неодноразово згадано у розділі постать Г. Квітки-Основ'яненка у зв'язку з перекладами його творів на німецьку та французьку мови. Високо поціновано старання українських священників, які задовольняли духовні потреби нашого народу, зробили гарні переклади святого письма на українську мову. Особливо приділено увагу розвиткові у XIX ст. української освіти, науки та журналістики.

Першими, хто прагнув показати світові, що український народ з давніх-давен мав свої звичаї й традиції, стали українські просвітителі. Родини, христини, побут, оригінальний народний костюм, розмаїття української кухні, основи християнського вірування, церковні хорові співи, – усе, що надає українському народові оригінальності і відрізняє від інших народів, – стало відображатися у творах П. Гулака-Артемівського, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка та інших митців.

Те, як мужньо захищав права української мови Г. Квітка, підкреслює О. Гончар: «Він публічно виступив з патріотичними заявами про необхідність політичних прав для української мови, про потреби й можливості розвитку

української культури» («Не усе ж для москалів: може б, треба і для нас щонебудь...») [1, с.35]. Повість «Маруся» демонструє широкі можливості української літературної мови та самобутність національної культури. Сцени освідчення закоханих Марусі та Василя, їх страждання в розлуці, звернення одне до одного в хвилини зустрічей і розставання, – усе це високопоетична мова, справжнє мистецьке явище. У характері й почуттях цих молодих людей Квітка показав те краще, що є в його нації: «Буду, – каже, – тебе, моя зозуленько, як ока берегти. Ніяка скверная, бісовська думка і на серці не буде. Не бійсь мене; я знаю Бога небесного! Він покара за злеє діло, усе рівно, що за душогубство... І коли б вже й так прийшлося, щоб ти стала забувати і Бога, і стид людський, то я тебе обережу, як братик сестрицю...» [4, с.65].

Василь всіма силами прагне довести батькові своєї коханої, що він достойна пара дівчині: вилчив письмо й математику, знайшов у купців хороший заробіток. Не забув, як важливо для Наума Дрота, аби молоді повсякчас зверталися до Бога за порадою і зі щоденною молитвою. Тому став співати у церковному хорі, сподіваючись, що батько почує його спів і визнає богобоязливим, гідним своєї доньки. Загалом християнське моралізаторство як одна з ключових засад українського просвітництва дає ключ до розуміння ідейно-смыслового навантаження повісті «Маруся». Змальована в повісті Україна вразила читача поетичністю звичаїв. Продовжуючи традиції І. Котляревського, Г. Квітка утверджував визнання українців як окремої нації.

Ідея утвердження українства як народу із самостійною культурою наспражувала й різнобічну діяльність І. Огієнка. У витвореній вченим культурно-історичній парадигмі пізнаємо складові просвітницької програми: опис мотивів народної пісні, думи, різновидів українського орнаменту, давніх ремесел, оздоблення одягу. Образ України за давні віки автор змальовував з переконанням, що «серед слов'янських мов наша мова найбагатша на лексику, найвиразніша на синтаксис» [7, с.22]. Також Огієнкові тексти мають спільне з Квітчиними текстами наголошення на важливості духовного виховання, церковних співів, глибокого релігійного почуття у духовних віруваннях нашого народу.

У бурлеско-реалістичній повісті «Конотопська вільма» Г. Квітка виступив проти введення московських порядків в Україну. У Конотопі були відомі випадки, коли конотопський сотник діставав сотенство від батька. Письменник засудив руйнування козацького демократичного принципу обрання на старшинські посади авторитетних, розумних, організованих та відповідальних козаків. Микита Забр'юха сотенство отримав у спадок від батька. Так Конотоп отримав ледяного, бездіяльного керманіча. Твір заохочує замислитись, хто дає досвід на спадковість при отриманні посади? О. Гончар пояснює це питання історичними фактами: «Принцип передачі влади у спадок діяв у Польщі, у Росії. Російський уряд насаджував цей принцип і в Україні. Так, у 1753-1756 рр. царський уряд ліквідував вибори на Січі» [1, с.37]. Бачимо, як, використавши принцип езопової мови, Г. Квітка викриває московську політику, спрямовану на деморалізацію українського козацтва, що складало контингент захисників України.

О. Гончар, аналізуючи Квітчину повість, доводить, що її ідейно-смысловое навантаження заохочує до розмірковування про причини історичного занепаду Української козацької держави. Зовнішні причини зрозумілі – московська окупація, перетворення її на колонію імперії. Але були й внутрішні-міжгрупові чвари, брак сильних, пасіонарних, благородних лідерів, перетворення козацької старшини на експлуататорську верхівку [1, с.36]. Справді, упродовж розгортання

подій повісті читач спостерігає, як хитрий та заздрісний писар Пістряк виробив план поступової дискредитації сотника перед простими козаками та начальством з метою посісти його місце. Чернігівського полковника сотник мав розгнівати тим, що, замість вирушати у похід за його наказом, він зайнявся топленням відьом. Утворивши дружній зв'язок із відьмою, представники конопоцької влади Забрюха, Пістряк та новопризначений сотник Халявський набувають демонічних ознак, порушують християнські заповіді, стають ворожими простому українському люду. Вони сходять зі стежки християнської віри, за що й несуть покарання: «Пану Забрюсі – щоб не здавався на писаря, а робив сам, як він є начальник, та щоб робив по правді, щоб слухав, що приказано від начальства, а то йому начальство предписує у похід іти, може, боронити народ від неприятеля, а він узявсь запліскувати жінок, бач, топити відьом, щоб вернули дощі на землю; буцімто відьми можуть проти небесної сили яку капость на світі зробити? Усе йде по божому повелінню» [4, с.197]. Внутрішніх винуватців розхитування основ Української козацької держави Г. Квітка персоніфікував, засобами сатири створив карикатури очільників української громади, дав їм неохайні прізвиська.

Нічого не змінилося в підходах імперії до України як своєї колонії впродовж століття. Вже на початку ХХ ст. І. Огієнко, бувши ректором Кам'янець-Подільського державного українського університету, на сторінках свого дослідження «Українська культура» прямо порушує ту ж саму проблему скасування Московією українських демократичних принципів самоврядування. Проте це сталося не одразу, бо ще на початку ХІХ ст. демократичність була справжнім маркером української культури: «Українці в Москві за ХVІ-ХVІІІ віки завше були сіячами ліберальних думок, завше були передовими людьми, за що доводилося їм не раз й перетерпіти, а то й покласти життя. Усе життя українське, увесь распорядок дому, увесь державний лад наш, – усе це повсякчасно було демократичним» [7, с.125]. До прикладу наведено стан прислуги у нашого старого панства, що завжди почувалася вільною й рівною з усіма. А в Київській Академії 1737 р. «вкупі з сином гетьманським сиділо мужиче дитя» [7, с.125]. На посади вчителів Академії обирали вільними голосами. І це виборне начало скасували у 80-х роках ХVІІІ ст. Щодо міст, то за старі часи українські міста мали повне самоврядування: «всі чиновники були виборними, вибирались з самих горожан і завше відповідали тій громаді, що їх поставила» [7, с.127].

Йдеться про можливість повернення України до своїх демократичних основ, тих, що міцно заклалися в «старі часи». «Старі часи» у праці «Українська культура» виступають символом ідеального часу, певного вододілу, який відділяє вільну Україну від України, закріпаченої Московщиною. І. Огієнко з гордістю за свою націю підносить письменників-демократів І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, Г. Квітку-Основ'яненка, Марка Вовчка, Т. Шевченка, які у ХІХ ст. мали сміливість, громадянську мужність стати проти кріпацтва. Завершує розділ про українську культуру ХІХ віку висновок вченого про утвердження українства серед слов'янських народів як рівноправного: «Культура наша давня, велика, оригінальна, самостійна, і серед слов'янських народів займає почесне місце, бере одне з перших місць... Народові з такою культурою повинно мати такі ж самі форми і свого державного життя» [7, с. 129].

Висновки. Отже, засади просвітительського дискурсу, що визначили ідейно-сміслову навантаженість зокрема творів Г. Квітки, – визнання прав українського народу на незалежне від імперії життя, високий рівень освіти, віра в Бога, природність поведінки та відповідність справи, якою займаєшся, – ці ідеї

трансформувались в культурно-історичну парадигму І. Огієнка, завершальною ланкою якої було відновлення української державності.

Важливим завданням вітчизняних дослідників є відновлення культурно-історичної тяглості ідеї державності України, пошуки її витоків та розвитку аж до сьогоднішнього судного дня над країною-агресоркою, яка століттями не визнавала права й можливостей України на власний політичний та культурний курс. Наукові розробки в цьому напрямку становлять перспективи даного дослідження.

Список використаних джерел і літератури:

1. Гончар О. «Конотопська відьма»: сучасне прочитання. *Слово і час*. 2008. №5. С. 34-40. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/131636>
2. Жулинський М.Г. Людина невиспущої праці й обов'язку. *Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу*. Київ: Довіра, 1992. С. 5-10.
3. Іван Огієнко: український просвітитель. *Віртуальні виставки*. URL: <https://www.biblioteka.uz.ua/vistavka/?presentation=229>
4. Квітка-Основ'яненко Г. Повісті та оповідання. Драматичні твори. Київ: Наукова думка, 1982. 541с.
5. Ляхощкий В. Чи є у народу України національна культура? (Дискусія Івана Огієнка тривалістю 85 літ). URL: <https://archive.ndiu.org.ua/fulltext.html?id=419>.
6. Матковський О. Значення науково-дослідних студій І.І. Огієнка з історії української культури. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник: серія філологічна*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. Вип. XIV. С. 189-193.
7. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. Курс, читаний в Українським Народнім Університеті. З малюнками і портретами українських діячів. Київ: Видавництво книгарні Є. Череповського. 1918. 272 с.
8. Чопик Р. Квітка-і-Основ'яненко. *Слово і час*. 2010. №4. С. 46-56. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/1419141>.

References:

1. Honchar, O. (2008). «Konotops'ka vid'ma»: suchasne prochyttannya. [«The Konotop Witch»: a modern reading]. *Slovo i chas*. [Word and time], №5. S. 34-40. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/131636>. [in Ukr.].
2. Zhulyns'kyu, M.H. (1992). Lyudyna nevsypushchoyi pratsi y obovyazku. [Man of tireless work and duty]. *Ukrayins'ka kul'tura. Korotka istoriya kul'turnoho zhyttya ukrayins'koho narodu. Ukrainian culture. A brief history of the cultural life of the Ukrainian people*. Kyiv: Dovira. S. 5-10. [in Ukr.].
3. Ivan Ohienko: ukrayins'kyu prosvyitel'. [Ivan Ohienko: Ukrainian educator]. *Virtual'ni vystavky*. [Virtual exhibitions]. URL: <https://www.biblioteka.uz.ua/vistavka/?presentation=229>. [in Ukr.].
4. Kvitka-Osnovyanenko, H. (1982). Povisti ta opovidannya. Dramatychni tvory. [Stories and short stories. Dramatic works]. Kyiv: Naukova Dumka. 541 s. (in Ukr.).
5. Lyaxots'kyu, V. Chy ye u narodu Ukrayiny natsional'na kul'tura? (Dyskusiya Ivana Ohienka trivalisty 85 lit). [Do the people of Ukraine have a national culture? (Discussion by Ivan Ohienko lasting 85 years)]. URL: <https://archive.ndiu.org.ua/fulltext.html?id=419>. [in Ukr.].
6. Matkovs'kyu, O. (2017). Znachennya naukovo-doslidnykh studiy I.I. Ohienka z istoriyi ukrayins'koyi kul'tury. [The value of research studies of I.I. Ohienko in the history of Ukrainian culture]. *I. Ohienko i suchasna nauka ta osvita: naukovyy*

- zbirnyk: seriya filolohichna. [I. Ohienko and modern science and education: scientific collection: philological series]. Kamyanets'-Podil's'kyi: Kamyanets'-Podil's'kyi natsional'nyy universytet imeni Ivana Ohiyenka. Vyp. XIV. S. 189-193. [in Ukr.].*
7. Ohiyenko, I. (1918). *Ukrayins'ka kul'tura. Korotka istoriya kul'turnoho zhyttya ukrayins'koho naroda. Kurs, chytanyy v Ukrayins'kim Narodnim Universyiteti. Z malyunkamy i portretamy ukrayins'kykh diyachiv. [Ukrainian culture. A brief history of the cultural life of the Ukrainian people. The course taught at the Ukrainian National University. With drawings and portraits of Ukrainian figures]. Kyiv: Vydavnytstvo knyhami YE. Cherepovs'koho. 272 s. [in Ukr.].*
  8. Chopyk R. (2010). *Kvitka-i-Osnov'yanenko. [Kvitka-i-Osnov'yanenko]. Slovo i chas. [Word and time]. №4. S. 46-56. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/handle/123456789/1419141>. [in Ukr.].*

Inna Onikienko

THE AFFIRMATION OF UKRAINIAN IDENTITY AS A NATION WITH AN INDEPENDENT CULTURE IN THE WORKS OF I. OHIIENKO AND THE NOVELS OF H. KVITKA-OSNOVIANENKO

This article examines the cultural work of I. Ohiienko, titled «Ukrainian culture: A brief history of the cultural life of the ukrainian people», from the perspective of its presentation of the idea of affirming Ukrainian identity as a nation with an independent culture. The study sheds light on the cultural activities of the scholar, portraying them as having predecessors in the form of Ukrainian enlighteners of the 19th century. Specifically, it explores the enlightening ideas of H. Kvitka-Osnovianenko and their transformation in the public and scientific activities of I. Ohiienko.

By comparing the enlightening activities of I. Ohiienko in the first decade of the 20th century with the mission of Ukrainian enlighteners from the early 19th century, we discern many commonalities in these activities. Evaluating the same phenomenon from the perspectives of different eras provides a background for understanding not only the past in the history of our people's culture but also the contemporary state of our culture.

The research concludes with key positions of the enlightening discourse in the works of H. Kvitka-Osnovianenko: recognition of the rights of the Ukrainian people to independent life apart from the empire; a high level of education among Ukrainians; faith in God; natural behaviour; and alignment with the cause one engages in. At the beginning of the 20th century, these ideas transformed into the cultural-historical paradigm of I. Ohiienko, which asserts that the Ukrainian people, possessing an ancient, original, and independent culture that places them among European nations, should have forms of statehood independent of the empire.

In the early 21st century, during the widespread intrusion of Moscow into Ukraine, we understand the validity of I. Ohiienko's warnings, comprehending his persistent defence of the doctrine of the uniqueness of Ukrainian culture and its self-sufficiency. A crucial task for domestic researchers is to restore the cultural-historical continuity of the idea of Ukrainian statehood, tracing its origins and development up to the present day against the backdrop of an aggressor country that, for centuries, has not recognized Ukraine's rights and possibilities for its own political and cultural course. Scientific developments in this direction represent the prospects of this research.

Key words: Ivan Ohiienko, H. Kvitka-Osnovianenko, Ukrainian culture, Moscow's rule, enlightening discourse, Christian moralizing.

Отримано: 15.10.2023 р.